

**Олег Гордуновський
Олександр Гуржій**

**ЧЕРКАЩИНА В СОЦІАЛЬНО-
ЕКОНОМІЧНОМУ ПРОСТОРИ
УКРАЇНИ кінця ХІХ – початку
ХХ ст.: РЕГІОНАЛЬНИЙ ВИМІР**

В статті простежено розвиток соціально-економічного потенціалу Черкащини протягом кінця ХІХ – початку ХХ ст. Відображено, від яких чинників залежав цей процес, а саме наявності матеріальних запасів і виробничих резервів, перерозподілу продуктивних сил міст і сіл, вдалого використання нових винаходів науки та техніки, зростання кількісного показника працюючого населення. Стаття написана на основі широкого залучення спеціальної літератури, статистичного та документального матеріалу. Показано господарську специфіку регіону, а також визначено загальне місце в економічному житті України.

Ключові слова: *Черкащина, соціально-економічний потенціал, продуктивні сили, потреби населення, природні ресурси, фабрично-заводська промисловість.*

З давніх часів на теренах Черкаського краю існував потужний потенціал для його розвитку, про що свідчили значні економічні можливості, наявні людські ресурси, природні багатства та численні засоби їхнього використання. У ХІХ – першій половині ХХ ст. економічний потенціал особливо помітно залежав від модерних виробничих відносин, стану більш активної, ніж у попередній період, розробки природних ресурсів і ступеня їх використання в господарському обігу, наявності матеріальних запасів і резервів, перерозподілу продуктивних сил, новітніх здобутків науки та техніки, зростання чисельності людності, загальної освіченості та культури робітників. Найважливішим фактором, що обумовлював розміри економічного потенціалу регіону, насамперед темпи його збільшення та використання, були базисні явища в суспільстві й характер пануючих виробничих відносин, котрі протягом півтора століття революційним шляхом змінилися з буржуазних на викривлені соціалістичні, при цьому сталися такі болісні процеси, як закріпачення й розкріпачення селян, потрапляння під диктат більшовиків та їх кривавий терор.

Природні багатства регіону вирізняються своїми значними розмірами та різноманітністю. Їхні місця знаходження розосереджені по всій території краю і становлять велику частку всіх запасів

України. Вони використовувались не лише для потреб місцевих жителів, а й для всієї Російської імперії, пізніше – СРСР. Так, серед них до середини ХХ ст. особливе місце займали величезні запаси будівельного каменю (різного типу граніти, пісковики, лабрадорити й гнейси). Головним чином вони залягали в районах сучасних міст і поселень – Умань, Корсунь-Шевченківський, Городище, Сміла, Ротмистровка та ін. Більшість цих порід використовується як будівельний і бутовий матеріал, а також як декоративний камінь.

Широко розповсюдженими у краї є буре вугілля, торф, різні глини, каолін і піски. Зокрема серед покладів бурого вугілля найбільш відомі родовища Юрківське, Звенигородське, Рижавське, Мокрокалигірське, що становлять досить вагому частину всіх запасів Дніпровського буровугільного басейну. В радянський період спеціалісти з розвідки надр поблизу одного з родовищ відшукали кам'яну плиту з написом: «Шурф № 3. Февраль, 1863 год». Цей факт незаперечно свідчить про перші розробки бурого вугілля принаймні на початку 60-х років ХІХ ст. Та цілком можна припустити, що вони почалися набагато раніше. Відразу після Другої світової війни на базі розвитку буровугільної промисловості Юрківського родовища дуже швидко виросло нове шахтарське місто Ватутіне¹.

В межах теперішніх Драбівського, Звенигородського, Золотоніського, Корсунь-Шевченківського та Смілянського районів залягають найбільші на Черкащині торф'яні масиви, а поблизу Черкас – у болоті Ірдинь. Уже на середину ХХ ст. видобуток торфу було майже повністю механізовано².

Надзвичайно важливе значення для економіки країни з давнини мають родовища різних глин, яких у 60-х роках минулого століття в регіоні налічувалось понад 400. Вони придатні для цегельного та черепичного виробництва. Зокрема новоселицькі вогнетривкі глини, а також бентоніти за своєю якістю посідають одне з перших місць у світі. Вже в першій половині ХХ ст. під назвою «бентоніт Черкаський» їх зазначено в довідниках багатьох країн світу. А Дашуківське родовище глин за своїми запасами – понад 4 млрд тонн – визначене як найбільше в Європі. Основні види глин – червоно-бурі, темно-сірі, мергельні та різнобарвні пластичні.

Наявність кварцових пісків майже в усіх районах свого часу дала поштовх для організації широкомасштабного виробництва цементно-піщаної черепиці та шлакоцементного хвилястого шиферу.

Водні ресурси – річки, озера, болота та штучні водойми відігравали помітну роль в розбудові економічного потенціалу регіону. Особливо активно в означений період використовувалась одна з найбільших

¹ Ватутінський гірник. – Черкаси, 1957. – С.8.

² Дудник О., Стешенко О., Непийвода Ф. Черкаська область Української РСР. Історико-географічний нарис та економічна характеристика. – Черкаси, 1957. – С.7.

рік – Дніпро з притоками Рось, Вільшанка, Тясмин і річки південно-бузького басейну – Гірський Тікич, Гнилий Тікич. Вони завжди були не лише найдешевшими транспортними шляхами, а й важливим джерелом водопостачання, зрошування сільськогосподарських угідь і розвитку рибальства. На середину ХХ ст. кількість озер і ставків, які поступово набирали все більшого значення в народному господарстві, перевищила 650. Будівництво ставків додатково сприяло не лише веденню високопродуктивного рибного господарства, а також для використання води для різних побутових потреб протягом року.

Зрозуміло, що невід’ємною складовою економічного потенціалу будь-якої країни є людські ресурси та розвиток промисловості й сільського господарства. В історії Правобережної України сталось так, що її від природи плодючі й надзвичайно багаті землі були інкорпоровані 1793 р. до складу Російської імперії, а великодержавницька політика царського уряду спрямована на асиміляцію їх корінного населення³. Крім того, насильницьке приєднання «на вічні часи» колишніх областей Речі Посполитої було здійснене, по-перше, «как в удовлетворение и замену многих своих убытков, так и в предохранение польз и безопасности империи»; по-друге, «в отвращение и пресечение единожды навсегда всяких превратностей и частых разнообразных перемен правления»⁴.

На межі ХІХ – ХХ ст. стосовно України царський уряд здійснив ряд адміністративних реформ. Зокрема правобережну частину Черкащини було включено до Київської губернії, а лівобережну – до Малоросійської. Незабаром останню поділили на Полтавську та Чернігівську (1802). Відтоді і до 1919 р. Золотоніський повіт (Лівобережна Черкащина) знаходився у складі Полтавської губернії⁵. На території Звенигородського, Канівського, Уманського, Черкаського та Чигиринського повітів (Правобережна Черкащина) в середині 40-х років ХІХ ст. проживало понад 672 тис. чол., у т.ч. близько 210 тис. кріпаків, 3 тис. дворових, 35 тис. державних селян, 22 тис. військових поселенців, 9 тис. вільних селян і 4 тис. дворян. А у Золотоніському повіті в 1850 р. було понад 138 тис. чол., серед них козаків – 64,4 тис., кріпаків – 55,5 тис., державних селян – 8 тис., міщан і цеховиків – 3,2 тис., дворян – 1,6 тис.⁶ Найбільшими землевласниками на

³ Левинский В. Царская Россия и украинский вопрос. – Женева, 1917. – С.1.

⁴ Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ). Изд. 1е. – СПб., 1830. – Т. 23. – № 17108.

⁵ Статистическое описание Киевской губернии. – К., 1852. – Ч. 1. – С.5-6; Лятошинський М.В. Историчний нарис територіального складу Полтавщини // Исторично-географічний збірник. – К., 1929. – Т. 3. – С. 203-205.

⁶ Статистическое описание Киевской губернии. – К., 1852. – Ч. 1. – С. 131-132; Полтавские епархиальные ведомости. – 1851. – № 44. – С. 35-78.

Черкащині були царські вельможі, такі, як графи Бобринські (44,4 тис. десятин у Черкаському та Чигиринському повітах) та Воронцови (70,4 тис. десятин у Чигиринському повіті). В цьому їм мало чим поступалися князі Кантакузени (18 тис. десятин у Золото-ніському й Роменському повітах)⁷.

Враховуючи всі вище означені фактори, сучасний дослідник історії регіону А. Філінюк дійшов висновку про те, що господарський розвиток Правобережної України від кінця XVIII ст. зумовлювався:

- по-перше, політикою самодержавства, спрямованою на інкорпорацію її економічного сектора в єдиний виробничий комплекс імперії та перетворення його в сировинне джерело всеросійського ринку;
- по-друге, поширенням на її населення кріпосних відносин і намаганням їхнього консервування;
- по-третє, посиленням впливу російського, польського та єврейського капіталу на економіку краю;
- по-четверте, проникненням у сферу виробництва і поступове зміцнення нових тенденцій і відносин, які ґрунтувалися на вільно-найманій праці та потребах і запитах внутрішнього ринку українських земель і всієї Російської імперії;
- по-п'яте, винятково сприятливими природно-кліматичними умовами та вигідним геополітичним розташуванням;
- по-шосте, значною стійкістю й здатністю місцевих комплексів функціонувати тривалий час без істотних змін;
- по-сьоме, зростаючими потребами європейських країн у споживанні українського хліба та іншої сільськогосподарської продукції, що стимулювала товарне виробництво тощо⁸.

На практиці це виглядало наступним чином. Поза містами селяни та козаки активно займались рільництвом і скотарством, але низький рівень агротехнічних засобів, здебільшого убоге тягло й примітивні знаряддя праці не дозволяли повсюдно досягати високих результатів, урожаї були несталими. Великий відсоток сільських жителів, не пориваючи з хліборобством, змушено займався ще й різноманітними промислами, щоб забезпечити себе додатковими доходами для існування. Значних масштабів на Черкащині досягло чумацтво, зокрема в межах Чигирини та Золотоноші. Приблизний кордон цього промислу на Правобережжі проходив від Канева на Богуслав–Звенигород–Шполу і далі до Дніпра трохи південніше

⁷ Головня В. Смела. – К., 1913. – С. 11; Бодянский П. Памятная книжка Полтавской губернии на 1865 год. – Полтава, 1865. – С. 170-171.

⁸ Філінюк А. Г. Правобережна Україна наприкінці XVIII – на початку XIX століття: тенденції розвитку і соціальні трансформації. – Кам'янець-Подільський, 2010.

Чигирин⁹. Протягом першої половини ХІХ ст. чимало чумаків з Васютинець, Вереміївки, Гельмязова, Жовнина, а також сіл, розташованих навколо Чигирин, щороку їздили до Криму по сіль, на Дон і в Астрахань по рибу¹⁰. В самому Чигирині на той час близько 300 мешканців професійно займались візництвом, а ще 100 – торгівлею риби та зерном¹¹. 1865 р. лише в Золотоніському повіті зареєстровано наявність 2443 чумацьких фур (або хур – великих возів чи саней для перевезення вантажу, людей тощо)¹².

Певного розвитку на середину ХІХ ст. набули й дрібні ремесла – краєцтво, ковальство, столярство, шевство та багато інших. Широко відомими стали каменотеси Чигиринщини, які тільки в 1831 р. на Кам'яній горі виготовили 1100 жорен. Загалом же в повітових містах Київської губернії в 1856 р. працювало вже понад 1300 ремісників, продукція котрих здебільшого продавалась на місцевих ярмарках і базарах. Водночас помітні зрушення відбувались у мануфактурному виробництві, яке прибрали до своїх рук головно поміщики та купці, частково казна та представники інших соціальних груп.

Поступово прогресувала і фабрично-заводська промисловість. Власники профільних підприємств накопичували величезні капітали, значну частину яких вкладали в прибуткові галузі промисловості. Наприклад, поміщиками засновано такі сукнярні: Таганчанську (1808), Корсунську (1815), Стеблівську (1818). У 1845 р. на них працювало 1289 робітників, а продукції збувалось на 339, 7 тис. руб.¹³. Конкретно Стеблівська суконна мануфактура була збудована поміщиком Голвинським у с. Великі Грицьки, а 1845 р. її переміщено до м. Стеблів (Канівський повіт). На той час вартість її будов становила 30 тис. руб. сріблом. Машини діяли завдяки руху води річки Росі, на березі якої розташовувалось підприємство. Поступово Стеблівська мануфактура удосконалилась за рахунок імпортного устаткування і перетворилась на порівняно потужну фабрику. В 1848 р. лише вартість устаткування досягла 70 тис. руб. сріблом. Тоді на ній працювало 422 робітники, а саме: 9 іноземних майстрів (1 француз і 8 німців), 70 осіб були вільнонаймані, решта – кріпаки (серед них 130 жінок).

⁹ Слабеев І. С. З історії первісного нагромадження капіталу на Україні (чумацький промисел і його роль у соціально-економічному розвитку України ХVІІІ – першої половини ХІХ ст.). – К., 1964. – С. 28, 29.

¹⁰ Арандаренко Н. Записки о Полтавской губернии. – Полтава, 1852. – Т. 3. – С. 323.

¹¹ Лазуренко В. Історія Чигиринщини (з найдавніших часів до сьогодення). – Черкаси, 2004. – С. 137.

¹² Бодянский П. Памятная книжка Полтавской губернии на 1865 год. – С. 179.

¹³ Дерев'янкін Т. І. Мануфактура на Україні в кінці ХVІІІ – першій половині ХІХ ст. – Т. І. Текстильне виробництво. К., 1960. – С. 111.

При цьому виробництво Стеблівського закладу досягло 42 тис. аршин на суму 94 тис. руб. , а чистий прибуток становив 9,4 тис. руб. сріблом або 11% на оборотний і 9,4% на вкладений капітал¹⁴.

Черкаському повітові волею долі судилося стати місцевістю, де зароджувалася цукрова промисловість в Україні. В с. Орловка (нині Городищенський район) граф Потоцький у 1834 р. заснував перший в повіті цукровий завод. А вже в 1838 р. граф Бобринський збудував цукрові заводи в Смілі та Балаклеї, 1839 р. – в с. Яблунівка. Хоча на той час назвати їх заводами можна лише умовно, бо вони являли собою великі сараї-магазини, де працювали головним чином кріпаки. 1854 р. групою підприємців споруджено рафінадний завод у Черкасах, який виявився найбільшим у всій Російській імперії¹⁵.

В середині XIX ст. у межах Правобережної Черкащини діяло 114 млинів і гуралень, 44 цукроварні та 22 броварні¹⁶. Так, 19 винокурних заводів щорічно виробляли від 300 до 400 тис. відер горілки, хоча всі вони й мали доволі примітивне обладнання, здебільшого дерев'яне. Лише в Золотоніському повіті в 1861 р. функціонувала 31 гуральня, а по всьому Правобережжю близько 80. Найбільше їх набудували в Уманському, Звенигородському та Канівському повітах. У 1801 р. на території Золотоніського повіту значилось 914 вітряків, а в 1847 р. на правому березі Дніпра в межах Черкащини – вже 1608¹⁷. Всі ці дані свідчать про досить швидкі темпи розвитку гуральництва та млинарства.

Вся товарна продукція з промислових підприємств практично не затримувалась на ярмарках і базарах. У другій чверті XIX ст. у Канівському (без Богуслава) та Черкаському повітах щороку проходило 25 ярмарків, на які поставлялись товари на суму понад 40,6 тис. руб.¹⁸

На середину XIX ст. загострення суперечностей між продуктивними силами й виробничими відносинами, що викликали кризу всієї натурально-кріпосницької системи, а також поразка царату в Кримській війні (1853–1856) і зростання народних протестів зумовили падіння кріпосного права (1861) і проведення ряду демократичних реформ. При цьому навіть більша частина поміщиків Київської губернії так чи інакше висловилися за звільнення селян, але без землі¹⁹.

¹⁴ *Нестеренко О. О.* Розвиток промисловості на Україні: в 2 ч. – К., 1959. – Ч. 1. Ремесло і мануфактура. – С. 259.

¹⁵ *Тканко О., Найден С.* Черкаси. Короткий нарис. – Черкаси, 1958. – С. 28.

¹⁶ Статистическое описание Киевской губернии. – К., 1852. – Ч. 1. – С. 48, 49, 77-82.

¹⁷ *Нестеренко О. О.* Розвиток промисловості на Україні. – Ч. 1. – С. 184.

¹⁸ Статистическое описание Киевской губернии. – СПб., 1852. – Ч. 3. – С. 526.

¹⁹ Черкаський обласний державний архів. – Ф. Р. 65. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 1,2.

У перші пореформені роки спостерігалось значне зниження сільськогосподарського виробництва та сталася фінансова криза, котрі неабияк негативно позначились на окремих галузях господарства, наприклад, цукроварінні. Це спонукало підприємців закрити ряд профільних закладів. Так, краху зазнала фірма цукрозаводчиків Яхненків і Симиренка. Проте вже на початку 80-х років ситуація в цукровій промисловості практично виправилась і вона пішла вгору.

Загальну характеристику розвитку економічного потенціалу Черкащини після реформеної доби, а саме 1880–1910 рр., знаходимо в довідникові «Описание и справочная книга Черкаського уезда, Киевской губернии» неодмінного члена місцевої повітової управи у справах земського господарства А. Чугуєва, що побачив світ у 1911 р. У праці зокрема йдеться про таке: «В місті Черкасах, завдячуючи географічному положенню його, біля ріки Дніпра та при залізниці, що сполучає його з безлісним півднем Росії й морським портом у Миколаєві, переважне значення отримала промисловість по розробці дерева, потім по сумах виробництва йдуть тютюнові фабрики, мукомельні млини, чавунно-ливарні заводи, пивно-медоварні заводи, цегельні та інші. В повіті ж перше місце займають виробництва цукрове й винокурне, а потім йдуть мукомольні млини, лісопильні заводи й інші вже дрібніші підприємства». Далі автор зазначив, що кількість робітників за означений період у повітовому місті зросла з 648 до 1486 чоловік, а обсяг виробленої продукції збільшився з 2 млн 877 тис. руб. до 4 млн 279 тис. руб. У всьому ж повіті число робітників було 4583 особи, а стало 5865 осіб, а вироблена продукція з 10 млн 421 руб. досягла 15 млн 482 тис. руб.

У другій половині XIX – на початку XX ст. усе більш потужнішим ставало борошномельне виробництво. Водночас з малосильними вітряками, яких лише в Золотоніському повіті налічувалось понад 2,5 тис. (1910) і водяними млинами споруджувалися модифіковані парові млини. Наприклад, паровий млин графа Бобринського, збудований 1891 р., уже мав доволі складне механізоване устаткування, яким за добу розмелював 1200 пудів пшениці й 1000 пудів жита²⁰.

Статистика 1885 р. зафіксувала на території Правобережної Черкащини діяльність 210 фабрично-заводських підприємств, де працювало 18785 робітників, у т.ч. 16659 з них – на цукроварнях. Щороку місцеві промислові заклади виготовляли продукції на 35 млн руб., а серед них цукроварні – на 26 млн руб.²¹

²⁰ *Нестеренко О. О.* Розвиток промисловості на Україні. – Ч. 2. Фабрично-заводське виробництво. – К., 1962. – С. 147.

²¹ *Войков Д., Загорскін В.* Киевская губерния: Статистические сведения о распределении землевладения, о ценности имений и о крестьянском деле. – СПб., 1867. – С. 132-147.

На початку ХХ ст. зростання народних потреб у цукрі зумовило провідне місце цієї галузі серед інших. У 1914 р. на 37 цукроварнях працювало 27412 робітників з усіх 29360 осіб, задіяних у промисловому виробництві; на 18 гуральнях – 850, на 15 борошномельних заводах – 347, на 3-х броварнях – 48, 4-х олійнях – 45, спиртоочисному заводі – 10 робітників. Почали активізуватися: легка промисловість, яку репрезентували 28 підприємств з 913 робітниками, машинобудівна – відповідно 6 і 207, будівельних матеріалів 6 і 198. Виникнення нових і розширення старих закладів супроводжувалось все більшою концентрацією пролетаріату, особливо в містах. Того року у 26 підприємствах правобережного регіону працювало понад 100 робітників у кожному, на 8 – по 500, на 4 – більше, ніж по 1000, а на 2 понад 2000 у кожному²².

Постійні зв'язки в галузях промисловості та сільського господарства, розвиток торгівлі, а звідси прискорені темпи будівництва залізниць, що розпочалось у 60-х роках ХІХ ст., міцно зв'язали Черкащину з великими та культурними осередками України, Росії й закордоння. Так, у 1876 р. Фастівська залізниця сполучила Фастів з Білою Церквою, Корсунем, Смілою, Черкасами та Знаменкою. На початку 90-х років споруджено колії Козятин – Умань (через Христинівку) і Христинівка – Шпола²³.

Особливо важливу роль в економіці краю відіграло відхідництво, а в ньому – вільний найм. На думку А. Чугуєва, за чисельністю учасників відхідні промисли на заробітки Черкаський повіт займав перше місце в Київській губернії. Великого поширення відхідництво набуло тут з 80-х років ХІХ ст. Так, у 1886 р. з повіту вийшло майже 7 тис. осіб, а через десять років – понад 20,2 тис. (тобто їх кількість зросла ледь не втричі), у 1906 р. – 31,6 тис., а в 1910 р. – 35,3 тис. осіб. Переважна більшість заробітчанин, серед них нерідко й діти, направлялась на сільськогосподарські роботи, працю на заводах й фабриках, у шахтах. Територіально йшлося про Херсонську, Бессарабську, Таврійську губернії, навіть Кавказ і Кубанську область, Кривий Ріг і Катеринослав, а також Донецький басейн²⁴.

Водночас, як зазначив автор студії «Описание и справочная книга Черкаського уезда, Киевской губернии», на численних бурякових плантаціях краю працювали здебільшого жінки та підлітки, причому їх робота потребувала величезної кількості рук, переважно на короткий термін. За таких обставин «ця тимчасова і посилена потреба робітничих рук, – писав він, – викликає нестачу в них (місцеве робоче населення, очевидно, не може задовольнитись такими тимчасовими заробітками і через це йде з повіту) і в повіт приходять головним чином жінки, на заробітки з Полтавської та Чернігівської губернь».

²² Історія міст і сіл Української РСР. Черкаська область. – К., 1972. – С. 36.

²³ Андреев П. Юго-западные железные дороги. – К., 1896. – С. 13.

²⁴ Тканко О., Найден С. Черкаси. – С. 30.

Поряд із заробітками «на стороні» подальшого розвитку набули місцеві кустарні промисли. Так, далеко неповні дані 1912 р. зафіксували діяльність на Черкащині 19,5 тис. кустарів. На території Золотоніського повіту таких налічувалось 5941 особа. В межах правобережної частини діяло 7278 ткачів, 5046 шевців, 1633 кравці, 1551 коваль. Високим рівнем зокрема ткацтва вирізнялась Смілянська волость, шевства – Канівський, Черкаський і Чигиринський повіти, деревообробки – Черкаський і певною мірою Канівський повіти²⁵.

Інтенсифікація промисловості й концентрація робітників значною мірою зумовили зростання чисельності міського населення Черкащини, яке в 1897 р. досягло 105 тис., або 6,5% загальної кількості населення регіону (1,6 млн осіб)²⁶.

На межі ХІХ і ХХ ст. за темпами розвитку економічного потенціалу місто потроху почало наздоганяти село, де поміщицькі господарства все міцніше ставали на рейки буржуазного спрямування, зокрема, в галузі товаризації зерна та розведення худоби. Селяни на продаж вирощували головними чином капусту, картоплю, часник, цибулю, огірки, соняшник, мак і деякі інші культури городництва. Лише з окремих господарств на ринки вивозились фрукти. Наприклад, промислові сади утримувались у Журжинцях і Кислівці Звенигородського, Ісайках і Сунках Черкаського повітів²⁷.

За умов постійного обезземелення та масового зубожіння швидкими темпами зростала майнова нерівність. Так, на початку ХХ ст. у межах Правобережної Черкащини (Звенигородський, Канівський, Уманський, Черкаський і Чигиринський повіти) налічувалось 60,6% бідняцьких (до 3 дес. землі) господарств, у т.ч. безземельних – 5,1%, середняцьких (3–9 дес.) – 36,1%, а так званих куркульських – 11,1%²⁸.

На економічному потенціалі негативно позначались усілякі соціальні вибухи селян і страйки робітників. Зокрема потужний економічний протест відбувся в жовтні 1906 р. на Цибулівській цукроварні. Протягом 1905–1906 рр. на території Правобережної Черкащини сталося 97 селянських виступів і понад 20 збройних сутичок робітників з військами та поліцією²⁹. З роками народні рухи лише посилювались,

²⁵ Первая всеобщая перепись населения Российской империи. Киевская губерния. – СПб., 1904. – С. III– V.

²⁶ Кустарная промышленность в Киевской губернии. – К., 1912. – С. 12-17; Кустари и ремесленники Полтавской губернии. – Полтава, 1911. – Ч. 2. – С. 6-14, 22, 131.

²⁷ *Мозговой В.Г.* Сборник сведений по Киевской губернии. – К., 1887. – С. 91.

²⁸ III подворно-хозяйская земская перепись в Полтавской губернии 1910 года. – Полтава, 1911. – С. 20-35.

²⁹ Революція 1905 – 1907 років на Україні. Збірник документів і матеріалів. – К., 1949. – С. 159-162, 241-242.

набували більшої масштабності і врешті-решт вилились у революційні події 1917 р., а завершилися визвольними змаганнями початку 20-х років ХХ ст.

Народно-господарський комплекс у результаті громадянської війни, спровокованої більшовиками, а також іноземної інтервенції зазнав серйозних втрат. У Черкаському окрузі з 57 підприємств, які діяли в довоєнний час, у 1922/23 р. залишилось лише 27, з 12 цукрових заводів продовжили випускати продукцію 4. Майже на 70% скоротилась кількість лісопиленів³⁰.

Тільки на середину 20-х років економіка потроху відновилась. Так, у 1924/25 р. на повну потужність запрацювали Кам'янський цукроварний і Смілянський рафінадний заводи. Якщо останній за добу переробляв цукру в 1914/15 р. 550 пудів, то в 1924 – вже 9500. На базі Бобринських залізничних майстерень було створено ремонтний завод. Реконструювались старі й будувались нові підприємства. Водночас зростала кількість волосних і сільських прокатних станцій і ремонтних майстерень. У 1925 р. фактично поповнились у розмірах довоєнні посівні площі, поліпшилась якість обробітку ґрунту, внаслідок чого урожайність досягла довоєнного рівня, а місцями й перевершила його.

Від 1919 р. на Черкащині показово почали організовувати колективні господарства – т.зв. комуни, зокрема для спільного обробітку землі. Першими серед таких слід назвати товариства: ім. Леніна в с. Антонівка (Уманський район), «Надія» в с. Моринці, «Муравище» в с. Червона Слобода біля Черкас, «Вулик і бджола» – в Тальному, «Іскра» – в Гельмязові та інші. В 1925 р. у Черкаському окрузі зареєстровано 407 колективних господарств, а в Уманському – 268. Останні отримали від влади 41 трактор. В усіх велась пропаганда доцільності застосування агрономічної науки. В травні 1922 р. у межах Уманщини пройшов перший з'їзд хліборобських колективів.

У кінці 20-х – 30-х роках на Черкащині сталися нові помітні зрушення в різних галузях промисловості, що неабияк вплинули на зовнішній вигляд регіону й на внутрішній світ його мешканців. Особливо вдало запрацювали підприємства Уманського та Шевченківського округів. Зокрема в останньому валова продукція в 1927/28 р. зросла проти 1925/26 р. на 26,7%. Протягом 1933–1938 рр. у Смілі потужність механічних майстерень, на базі яких сформувався цілий завод, зросла в 10 разів. Завдяки реконструкції більш продуктивніше запрацював і Смілянський паровозоремонтний завод. В Умані на базі двох невеликих чавуноливарських закладів створено трактороремонтний завод, котрий обладнали новими верстатами. На початку 30-х років у Золотоноші почали

³⁰ Черкаський обласний державний архів. – Ф. Р. 65. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 1,2.

функціонувати м'ясний, маслоробний, крохмале-патоковий заводи та деякі інші підприємства. Черкащина впевнено посіла друге місце в республіці (після Вінницької області) в галузі цукроваріння. Так, у 1940 р. профільні заводи виробили 230,8 тис. тонн цукру-піску. Того ж року черкащани видобули 94 тис. тонн вугілля, що переконливо засвідчило про початок розвитку і цієї галузі промисловості.

З другої половини 1929 р. на території регіону розпочався процес т.зв. суцільної колективізації, який місцями проходив дуже болісно для жителів. І вже на 10 березня 1930 р. у Шевченківському округу до колгоспів шляхом умовлянь, а то й відвертого примусу вступило 87%, а в Уманському – 86,1% господарів³¹. Велику шефську допомогу селу надавали робітники промислових підприємств. Так, весною 1930 р. у селах Шевченківського округу було задіяно 367 робітничих бригад з Харкова, Києва та Черкас. Бригади залізничників, направлені з Бобринського вузла, допомагали жителям 32 сіл Смілянського району. Зокрема вони відремонтували 500 сільськогосподарських машин. Тісна співпраця робітників і селян спостерігалась і при будівництві сільських гідроелектростанцій. Так, перша з таких в Україні була споруджена в Буках на р. Гірський Тікич (1929). Міжрайонна гідроелектростанція виникла в 1934 р. у Корсуні на р. Рось³². Якщо перша на Черкащині МТС (Тальнівська) виникла навесні 1929 р., то вже на початку 1932 р. таких станцій працювало вже понад 20. Найбільшими серед них стали Звенигородська, Кам'янська, Монастирищенська, Смілянська, Шполянська.

Таким чином, сільське господарство до початку війни Німеччини з СРСР перетворилось на механізоване й високопродуктивне. Маємо такі узагальнені показники на 1940: господарствами всіх категорій і рівнів було засіяно 1266, 4 тис. га, лише зерна зібрано 12 млн центнерів. Середня врожайність зернових культур становила: озимої пшениці – 41,1, кукурудзи – 21,5, гречки 11, гороху – 17,4 центнера, а провідної технічної культури – цукрових буряків – 141 центнер з га. На початку 1941 р. поголів'я рогатої худоби досягло 412,4 тис. голів, у т.ч. 187,2 тис. корів³³.

Величезної шкоди економічному потенціалу й непоправних людських втрат завдала Друга світова війна. На Черкащині нацисти встановили режим жорстокого терору. Понад два роки і три місяці, або 834 дні, Черкаси перебували в окупації. Лише по комунальному

³¹ Українська РСР в цифрах в 1961 році. Короткий статистичний довідник. – К., 1962; Данилов Я. М., Комарницький М. Ф., Непийвода Ф. М., Червінський О. А. Черкащина. – Дніпропетровськ, 1966. – С. 9.

³² Історія міст і сіл Української РСР. Черкаська область. – С. 54.

³³ Українська РСР в цифрах в 1961 році. – С. 65-90, 116-117.

господарству міста збитки перевищили 80 млн руб. Загальна ж сума збитків становила 376 млн 664 тис. руб.³⁴

Відразу по звільненню від німецьких загарбників народне господарство Черкащини потроху почало відновлюватись. У Черкасах однією з перших до ладу стала місцева тютюнова фабрика, яка на кінець 1944 р. для воїнів і трудящих випускала близько 11 тонн махорки за добу замість 5 тонн запланованих. Тоді ж потужно запрацювали в місті машинобудівний завод, електростанція і ще кілька підприємств, на яких самовіддано трудилися близько 2 тис. осіб. Відновили роботу Уманський ремонтний завод, Золотоніський і Черкаський промкомбінати та деякі інші заклади й установи. В 1945 р. загальна кількість робітників і службовців на них досягла 71% від рівня 1940 р.³⁵

Отже, на кінець 40-х років відбудову промисловості в основному було завершено. 1950 р. ряд профільних галузей своїми показниками вже значно перевершив довоєнний рівень. У 1953 р. у самих Черкасах машинобудівний завод довів випуск валової продукції до 21 млн 610 тис. руб., тим самим перевершивши довоєнний показник удвічі. Помітні зрушення сталися і в сільському господарстві, чому в першу чергу сприяло зміцнення всіх ланок виробництва кваліфікованими кадрами. На 1 липня 1954 р. Черкащина мала близько 2 тис. агрономів з середньою спеціальною та вищою освітою. Тому і утворення 7 січня 1954 р. нової великої адміністративно-територіальної одиниці – Черкаської області – стало необхідним та закономірним фактором розвитку черкаського регіону в соціально-економічному просторі України XIX – першій половині XX ст.

ГОРДУНОВСКИЙ О., ГУРЖИЙ А. Черкащина в социально-экономическом пространстве Украины конца XIX – начала XX в.: региональное измерение. В статье прослежено развитие социально-экономического потенциала Черкащины в течение конца XIX – начала XX века. Установлено факторы, от которых зависел этот процесс, а именно наличие материальных запасов и производственных резервов, перераспределение производительных сил городов и сел, удачное использование новых изобретений науки и техники, рост количественного показателя работающего населения. Статья написана на основе широкого привлечения специальной литературы, статистического и документального материала. Показано хозяйственную специфику региона, а также определено его место в экономической жизни Украины в целом.

Ключевые слова: Черкащина, социально-экономический потенциал, продуктивные силы, потребности населения, природные ресурсы, фабрично-заводская промышленность.

³⁴ Київська правда. – 1944. – 13 грудня.

³⁵ Народне господарство Черкаської області. Статистичний збірник. – Черкаси, 1957. – С. 97.

HORDUNOVSKY O., GURZHIY O. Cherkaschyna in the Socioeconomic Space of Ukraine in Late 19th - early 20th century: Regional Dimension.

In the article the development of socio-economic potential of the Cherkasy region during the end of the XIX – beginning of the XXth century is observed. The determinants of this process, in particular, the availability of material resources and production reserves, redistribution of the productive forces in towns and villages, the successful use of new inventions, the growth of working population, are depicted. The article is written on the basis of wide range of special literature, statistical and documentary materials. The economic specific of Cherkaschyna is shown, as well, as the place of this region in the economic life of Ukraine.

Keywords: Cherkaschyna, socio-economic potential, productive forces, population needs, natural resources, factory industry.

References:

- Andrieiev, P. (1896). *Yuho-zapadnye zheleznye dorogi*. Kiev. [in Russian].
- Arandarenko, N. (1852). *Zapiski o Poltavskoj gubernii*. Tom 3. Poltava. [in Russian].
- Bodianskyj, P. (1865). *Pamiatnaya knizhka Poltavskoj gubernii na 1865 god*. Poltava. [in Russian].
- Danylov Ya., Komarnyts'kyj, M., Nepyjvoda, F. & Chervins'kyj O. (1966). *Cherkaschyna*. Dnipropetrovs'k. [in Ukrainian].
- Derev'iankin, T. (1960). *Manufaktura na Ukraini v kintsi 18 – pershij polovyni 20 st. Tom I. Tekstyl'ne vyrobnytstvo*. Kyiv. [in Ukrainian].
- Dudnyk, O., Steshenko, O. & Nepyjvoda, F. (1957). *Cherkas'ka oblast' Ukrain's'koi RSR. Istoryko-geografichnyj narys ta ekonomichna kharakterystyka*. Cherkasy. [in Ukrainian].
- Filiniuk, A. (2010). *Pravoberezhna Ukraina naprykintsi 18 – na pochatku 19 stolittia: tendentsii rozvytku i sotsial'ni transformatsii*. Kam'ianets'-Podil's'kyj. [in Ukrainian].
- Holovnia, V. (1913). *Smela*. Kiev. [in Russian].
- III podvorno-khoziajskaia zemskaya perepis' v Poltavskoj gubernii 1910 goda*. (1911). Poltava. [in Russian].
- Istoriia mist i sil Ukrain's'koi RSR. Cherkas'ka oblast'*. (1972). Kyiv. [in Ukrainian].
- Kustari i remeslenniki Poltavskoj gubernii*. (1911). Part 2. Poltava. [in Russian].
- Kustarnaya promyshlennost' v Kievskoj gubernii*. (1912). Kiev. [in Russian].
- Lazurenko, V. (2004). *Istoriia Chyhyrnyshchyny (z najdavnishykh chasiv do s'ohodennia)*. Cherkasy. [in Ukrainian].
- Levinskij, V. (1917). *Tsarskaia Rossiya i ukraïnskij vopros*. Zheneva. [in Russian].
- Liatoshyns'kyj, M. (1929). *Istorychnyi narys terytorial'noho skladu Poltavshchyny. Istorychno-geografichnyi zbirnyk, 3, 203-205*. Kyiv. [in Ukrainian].
- Mozgovoj, V. (1887). *Sbornik svedenij po Kievskoj gubernii*. Kiev. [in Russian].
- Narodne hospodarstvo Cherkas'koi oblasti. Statystychnyj zbirnyk*. (1957). Cherkasy. [in Ukrainian].

- Nesterenko, O. (1959). *Rozvytok promyslovosti na Ukraini: v 2 ch. Ch. 1. Remeslo i manufaktura*. Kyiv. [in Ukrainian].
- Nesterenko, O. (1962). *Rozvytok promyslovosti na Ukraini. Ch. 2. Fabrychno-zavods'ke vyrobnytstvo*. Kyiv. [in Ukrainian].
- Pervaya vseobshchaya perepys' naseleniya Rossijskoj imperij. Kievskaya guberniya*. (1904). Sankt-Peterburg. [in Russian].
- Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj imperij. Yzdanie 1-e. Tom 23*. (1830). Sankt-Peterburg. [in Russian].
- Poltavskie eparkhial'nye vedomosti*. (1851). [in Russian].
- Revoliutsia 1905-1907 rokiv na Ukraini. Zbirnyk dokumentiv i materialiv*. (1949). Kyiv. [in Ukrainian].
- Slabieiev, I. (1964). *Z istorii pervisnoho nahromadzhennia kapitalu na Ukraini (chumats'kyj promysel i joho rol' u sotsial'no-ekonomichnomu rozvytku Ukrainy 18 – pershoi polovyny 19 st.)*. Kyiv. [in Ukrainian].
- Statisticheskoe opisanie Kievskoj gubernij. Ch. 1, 3*. (1852). Kiev. [in Russian].
- Tkanko, O. & Najden, S. (1958). *Cherkasy. Korotkyj narys*. Cherkasy. [in Ukrainian].
- Ukrains'ka RSR v tsyfrakh v 1961 rotsi. Korotkyj statystychnyj dovidnyk*. (1962). Kyiv. [in Ukrainian].
- Voejkov D., Zahorskin V. (1867). *Kievskaya guberniya: Statisticheskiye svedenia o raspredelenii zemlevladenia, o tsennosti imenij y o krest'ianskom dele*. Sankt-Peterburg. [in Russian].